

บทนำ

ข้าวเป็นพืชอาหารหลักที่สำคัญของคนไทย รวมทั้งเป็นสินค้าเกษตรที่ส่งออกของประเทศ เป็นพืชดั้งเดิมที่ปลูกกันมานานหลายศตวรรษผูกพันกันมานานกับวิถีชีวิตไทย มีส่วนสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ โดยเฉพาะชาวเอเชียอาคเนย์ บริโภคข้าวเป็นอาหารหลักมานานจนกลายเป็นบ่อเกิดลักษณะต่างๆทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งวัฒนธรรมของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง นอกจากจะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแล้ว ย่อมต้องขึ้นอยู่กับลักษณะการประกอบอาชีพหลักของกลุ่มชนนั้นๆ ด้วย เพราะลักษณะการประกอบอาชีพหลักจะสะท้อนวัฒนธรรมทุกๆ ด้านของสังคมนั้น

ในสังคมไทยกระบวนการทำนา การเกี่ยวข้าว ได้เกิดความเชื่อ ค่านิยม พิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ้อนวอนเทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพรรณธัญญาหารและดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดถึงธรรมชาติอื่นๆ อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหารอุดมสมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคลและความ

^๑ ศาสตราจารย์ ดร. อรอนงค์ นัยวิกุล, ข่าว “วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี”, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๓.

มันคงปลอดภัยแก่ชีวิต ทรัพย์สินและสิ่งที่เกี่ยวข้อง สำหรับคนไทยวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับข้าวมาแต่โบราณ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าข้าวเป็นพื้นฐานในการสร้างสรรค์เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเลือดเนื้อของคนไทยมาแต่โบราณ พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพื้นฐานดังกล่าว จึงมีความสำคัญยิ่งต่อคนไทย เนื่องจาก พิธีกรรมเหล่านั้นที่เกี่ยวกับข้าว และการทำนาถือเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนไทยหรือวัฒนธรรมไทย วัฒนธรรมข้าวที่สังคมได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต โดยมีแนวทาง มีวัตถุประสงค์เพื่อความอุดมสมบูรณ์พืชพรรณธัญญาหาร และเพื่อความเป็นสิริมงคลตลอดถึงความอยู่เย็นเป็นสุขของคนและสิ่งที่เกี่ยวข้อง

ในสังคมไทยมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการเพาะปลูกมากมายหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นช่วงก่อนปลูก ช่วงปลูกหรือช่วงหลังปลูก อย่างเช่นในช่วงการเพาะปลูก มีพิธีสืบชะตาเมือง พิธีแห่นางแมว พิธีบุญบังไฟ พิธีโยนครกโยนสาก พิธีแห่ข้าวพันก้อน การบำนางธรณี พิธีเซ่นไหว้วิญญาณบรรพบุรุษ พิธีขอฝนหรือพระราชพิธีพืชมงคล พิธีบูชาแถน พิธีเซ่นบูชาหลักบ้านหลักเมือง ยังมีพิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก บวงสรวง บอนบาน บอกกล่าว ฝากฝัง สิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการเพาะปลูกต่อเทพเจ้า และสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอให้การเพาะปลูกข้าวในปีนั้นๆ ดำเนินผ่านไปด้วยดี ไม่ว่าจะเป็นคน ข้าว สัตว์ ต่างก็ประสบแต่ความสวัสดิมีชัย ปราศจากอันตรายต่างๆ เช่น พิธีแรกไถนา พิธีแรกดำนา พิธีปักข้าวตาแขก พิธีแรกหว่านข้าว พิธีเซียมแม่โพสพใส่ข้าวปลูก พิธีบูชาแม่ธรณี เป็นต้น

พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา เช่น พิธีไหว้เจ้าที่ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีส่งข้าวบิณฑิ พิธีคดข้าว พิธีไล่หนู พิธีไล่นา ไล่เพลี้ย ไล่แมลง ไล่หนอน พิธีปักตาเหลวโดยน้ำมันต์ ใช้ฝ้ายันต์ หว่านทรายและใช้เครื่องราง เป็นต้น พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีรวบข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีเซียมข้าวขวัญ พิธีชนข้าวขึ้นยั้ง พิธีปิดยั้ง พิธีเปิดยั้ง เป็นต้น พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง ซึ่งจะเป็นพิธีกรรมที่จัดขึ้นหลังการเก็บเกี่ยว เช่น พิธีสู่ขวัญข้าว พิธีกุ่มข้าวใหญ่ พิธีบุญข้าวจี พิธีกว่นข้าวทิพย์ พิธีกว่นข้าวยาคุ พิธีสู่ขวัญข้าว-ขวัญเกวียน พิธีบุญพระเวส พิธีสู่ขวัญควาย (ซึ่งจัดขึ้นหลังฤดูการเพาะปลูก) เป็นต้น

ส่วนในสมัยพุทธกาลก็มีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวเหมือนกัน เช่น คราวเมื่อพระอัญญาโกณฑัญญะได้เกิดเป็นกุมภี ผู้เป็นชานา ชื่อว่ามหากาล ได้นำข้าวสาละมาหุงถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี โดยได้ทำพิธีกรรมถวายทาน ๙ ครั้ง ในเวลามีข้าวเมาก็ได้ถวายส่วนเล็กของข้าวเม่า และในเวลาข้าวขึ้นฉางก็ถวายส่วนเล็กในข้าวขึ้นฉาง เป็นต้น ด้วยผลบุญนั้นเขาจึงหลุดจากอภัพนั้นแล้วบังเกิดในเทวโลก และท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษย์โลกเสวยสมบัติตลอด ๙๑ กัป ในชาติสุดท้ายชานาที่ชื่อว่า มหากาล เกิดเป็นพระอัญญาโกณฑัญญะได้รับยกย่องจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเลิศกว่า

^๒ อจ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๘/๒๕.

ภิกษุทั้งหลาย ผู้รัตัญญู แปลว่า ผู้รู้ราตรี หมายความว่า รัฐธรรมที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสสอนก่อนใครทั้งหมด ด้วยอาณิสสแห่งการถวายทาน ๙ ครั้ง ในสมัยที่ตนเป็นชวานานันเอง

สำหรับประเทศไทยเริ่มมีการเพาะปลูกข้าวเมื่อไหร่ไม่สามารถระบุได้ แต่จากการศึกษาด้านคติโบราณบ้านเชียงรายงานว่าการปลูกข้าวน่าจะมาก่อนการตั้งชุมชนที่บ้านเชียงเมื่อ ๖,๐๐๐ ปีมาแล้ว เมื่อมีการตั้งถิ่นฐานที่บ้านเชียงในระยะต่อมาเกิดขึ้นเมื่อประมาณ ๓,๖๐๐ ปี การสันนิษฐานเกิดขึ้นเนื่องจากการขุดพบกระดูกควายที่มีกระดูกกีบเท้าข้อที่ ๓ เจริญผิดส่วนซึ่งเป็นลักษณะของควายที่ผ่านการลากไถมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีการสันนิษฐานต่อไปว่า ในระยะนี้น่าจะมีการทำนาดำ การทำคันนาและการกักน้ำ ส่วนการปลูกข้าวในประวัติศาสตร์ชนชาติไทย มีดังนี้

๑) การปลูกข้าวในสมัยสุโขทัย (พ.ศ. ๑๘๐๐ – ๑๘๙๒) สมัยสุโขทัยไม่มีหลักฐานว่า การปลูกข้าวใช้เทคโนโลยีอะไรบ้าง นอกจากการชลประทานแบบเหมืองฝาย ซึ่งสันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยเชียงแสนแล้ว ข้าวที่ปลูกในสมัยนั้นยังเป็นข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดยาวเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็เริ่มปลูกข้าวเจ้าเมล็ดยาวเรียวเพิ่มมากขึ้น ในยุคนี้พระมหากษัตริย์ทรงทำนุบำรุงกสิกรรม ได้ผลิตอุดมสมบูรณ์ ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” มีการหักล้างทางพงและถือครองเป็นที่ทำกิน และที่ดินนั้นจะสืบทอดเป็นมรดกตกทอดแก่ลูกหลาน การสร้างหลักปักฐานเพื่อประกอบอาชีพกสิกรรมเช่นนี้ก่อให้เกิดการปกครองเศรษฐกิจและสังคมขึ้น ดังนั้น ระบบศักดินาซึ่งเป็นการแบ่งชนชั้นตามจำนวนของพื้นที่นาจึงน่าจะเริ่มในยุคนี้

๒) สมัยอยุธยา (พ.ศ. ๑๘๙๓ – ๒๓๑๐) สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น บ้านเมืองมีความมั่งคั่งเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญ อีกทั้งหัวเมืองในอาณาจักรจำนวนมาก เริ่มระบบการปกครองแบบจตุสดมภ์ มี “กรมนา” ดูแลและส่งเสริมสนับสนุนการทำนาอย่างจริงจัง เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของประชากรและเป็นเสบียงสำรองในยามเกิดสงคราม โดยข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่ยังคงเป็นข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดยาว แต่การปลูกข้าวเจ้าเมล็ดยาวเรียวก็เพิ่มมากขึ้นด้วย

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการเก็บอากรข้าวในภาคกลาง ส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวที่ทางราชการแนะนำ หรือพันธุ์พื้นเมืองที่มีคุณภาพ ส่วนภาคเหนือตอนบนนิยมปลูกข้าวเหนียว แต่ในภาคกลางตอนล่างและภาคใต้นิยมปลูกข้าวเจ้าเป็นหลัก

การทำนาสมัยอยุธยามีการบันทึกลงในจดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชทูตชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พอสรุปได้ว่า การทำนาของชาวสยามได้ใช้กระบือไถนา ไถทำด้วยไม้สี่ท่อนตรึงติดกันโดยเจาะเดือยสวมรูแล้วรัดด้วยเชือกหนัง การนวดใช้ฟองโคและกระบือย่ำ เมื่อเมล็ดข้าวร่วงออกหมดแล้ว จึงตักเอาขึ้นลานสูงเทโรยลงมาที่ละเล็กละน้อย ลมจะพัดเอาข้าวลีบและกากออกไปเหลือแต่เมล็ดข้าวที่มีน้ำหนักตกลงมากองอยู่ การสีข้าวทำโดยการตำ โดยครกไม้หรือขัดทำด้วยสีมือที่ทำด้วยไม้ไผ่ การปลูกข้าวสมัยอยุธยายังเป็นแบบโบราณผลิตข้าวในสมัยนี้ยังขึ้นอยู่กับดินฟ้าอากาศ โรคระบาดและเหตุการณ์บ้านเมือง ที่เป็นอุปสรรคต่อการทำนาซึ่ง

ได้แก่ สงครามและการแย่งชิงราชสมบัติ ถ้าปีใดทำนาได้ผลผลิตดีก็ส่งข้าวไปขายต่างประเทศ เช่น สมัยพระเจ้าปราสาททอง ก็มีการห้ามขายข้าวให้กับต่างประเทศอยู่พักหนึ่ง โดยทั่วไปแล้วอาณาจักรอยุธยาเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งข้าวที่ดีที่สุด

๓) สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๕๒๕ – ปัจจุบัน) การปลูกข้าวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยามากนัก การปลูกข้าวยังเป็นการปลูกเพื่อการบริโภคอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีสงครามเกือบตลอดสมัยรัชกาล การปลูกข้าวจึงเป็นการผลิตเพื่อใช้ในสงคราม เป็นส่วนใหญ่ และเมื่อได้ชัยชนะก็จะกวาดต้อนผู้คนเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรเพื่อเป็นแรงงานในการเพาะปลูกต่อไป การเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับการทำนาในสมัยรัตนโกสินทร์ครั้งแรก คือ การเปลี่ยนการเก็บภาษีโดยเก็บทางข้าวขึ้นฉางหลวงเป็นการเก็บเงินซึ่งเรียกว่า “ค่านา” แทนเพื่อการจัดเก็บสะดวกขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อการทำนาสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ ซึ่งทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญมากจนต้องพยายามหาแนวทางเพิ่มผลผลิตโดยวิธีการต่างๆ เริ่มจากการขุดคลองเพื่อเพิ่มขยายพื้นที่ปลูกและมีการปรับปรุงกระทรวงเกษตรราชการ ให้มีบทบาทในการพัฒนาการเกษตรมากขึ้น

เมื่อพิจารณาความสำคัญ ความเป็นมา ประเภท รูปแบบ เนื้อหาของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว และการทำนาที่เกิดขึ้นในสังคมกสิกรรมยุคสมัยต่างๆ ที่ผ่านมา พบว่าปฏิบัติการของพิธีกรรมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อพฤติกรรมมนุษย์ที่มีต่อทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมตลอดถึงธรรมชาติต่างๆ ที่มีผลต่อความเชื่อมั่นของลูกค้ำ และความเจริญก้าวหน้าของกิจการในสังคมอุตสาหกรรม เมื่อใจมีความเชื่อหรือศรัทธาในพิธีกรรมก็จะทำให้เชื่อว่าป่าไม่มีเทพเจ้า ข้าวมีจิตวิญญาณ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศล้วนมีเทพเจ้าประจำอยู่ ใครปฏิบัติดีย่อมได้รับผลตอบแทนที่กำหนดในพิธีกรรมนั้นๆ^๓

เมื่อทัศนคติที่ปรากฏในพิธีกรรม มีแบบแผนในการเห็นด้วย หรือยอมรับรูปแบบความดีงามที่ประกอบด้วยจริยธรรม เช่น มีความกตัญญูกตเวที มีความไม่ประมาท มีความเคารพในธรรมชาติแวดล้อม เห็นว่าธรรมชาติต่างๆ ทั้งดิน น้ำ ลม ไฟ พืชพันธุ์ธัญญาหารล้วนเป็นสิ่งที่เทพเจ้าประจำอยู่ เป็นสิ่งที่มิจิตใจมีเจ้าของมิบุญคุณแก่กัน สุดท้ายพิธีกรรมเหล่านี้จึงเป็นเครื่องผูกใจ การให้มีความเชื่อ มีค่านิยม มีบุคลิกภาพ มีทัศนคติตามสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในพิธีกรรมนั้นๆ การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาเป็นปฏิบัติการประการหนึ่ง ที่สอนมนุษย์ให้อยู่ร่วมกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ รวมถึงธรรมชาติต่างๆ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน สอนให้มนุษย์เคารพยกย่องในสิ่งเหล่านี้ นำสิ่งเหล่านี้มาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีพ ป้องกันรักษา บำบัดอันตรายต่างๆ เพื่อเกื้อกูลให้เกิดสถานะเหมาะสมทางนิเวศวิทยา ไม่มีใครรู้ว่าอนาคตพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจะเป็นไป

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พิธีกรรมใดใครว่าไม่สำคัญ**, (กรุงเทพมหานคร: เกล็ดไทย, ๒๕๓๗),

อย่างไรแต่ละสถานที่ แต่ละขั้นตอน อนาคตของพิธีกรรมเหล่านี้จึงไม่มีทางเลือกอื่นใด นอกจากจะเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของวิวัฒนาการ หรือแตกสลายไปตามกฎแห่งอนิจจังในกาลต่อไป

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่องวัฒนธรรมข้าวกับวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมไทย ในเรื่องของพิธีกรรมต่างๆ ตามหลักพระพุทธศาสนา และภูมิปัญญาของไทย เพื่อให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ อันจะเป็นข้อมูลนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษากระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

๑.๒.๓ เพื่อบูรณาการหลักพุทธธรรมในกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตสำหรับการวิจัย โดยจะทำการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือวิชาการทางพระพุทธศาสนา และรวบรวมจากเอกสาร วารสารต่างๆ ศึกษาถึงสภาพปัจจุบันของชาวนา รูปแบบดั้งเดิมของวัฒนธรรมข้าว โดยเน้นทางด้านความเชื่อและพิธีกรรมแล้วนำข้อมูลจากเอกสารดังกล่าวมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ สรุปผล เสนอแนะ และบูรณาการ เพื่ออธิบายในรูปแบบพรรณนาโวหาร พร้อมแสดงทัศนะของผู้วิจัย

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีเก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์จากบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิด้านต่างๆ ดังนี้

๑. ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ จำนวน ๗ ท่าน คือ

๑) ดร.ขวัญใจ โกเมศ (เลขาธิการ) มูลนิธิข้าวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

๒) นายอนันต์ สุวรรณรัตน์ อธิบดีกรมการข้าว

๓) นายเอ็นนู ซื่อสุวรรณ (อดีตรองผู้จัดการธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร) ผู้บริหารด้านธนาคารข้าว

๔) นายศุภชัย สถาการ (ผู้อำนวยการสถาบันเพื่อพัฒนาการเกษตรและชนบท) ผู้บริหารด้านเกษตรอินทรีย์

๕) นายไพโรจน์ ตัณฑกุล (ผู้ช่วยผู้อำนวยการสถาบันเพื่อพัฒนาการเกษตรและชนบท) เจ้าหน้าที่ด้านการเกษตรอินทรีย์

๖) นายเสรี กล้าน้อย (ผู้บริหารและผู้สอนโรงเรียนชานา อำเภอมือง จังหวัดชัยนาท)

๗) นายสุวัฒน์ ทรัพย์ะประเภท (เจ้าหน้าที่โรงเรียนชานา)

๘) นายจำเนียร จินจัน (เจ้าหน้าที่โรงสีข้าวชุมชน อำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท)

๒. สมาชิกในโครงการต่างๆ จำนวน ๕ ท่าน คือ

๑) สมาชิกโรงเรียนชานา อำเภอมือง จังหวัดชัยนาท

- นางแฉล้ม สุขสมภักดี

๒) สมาชิกโรงสีข้าวชุมชน อำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท

- นายสำออง เกิดคล้าย

- นางสาวธิดา เกิดคล้าย

๓) สมาชิกธนาคารข้าว อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

- นางบุปผา นาทนารี

- นางวรรณ บานไม่รู้โรย

๑.๓.๓ ขอบเขตด้านเวลา

ขอบเขตด้านเวลาของการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตด้านเวลาในการศึกษา เพื่อให้สภาพในการเปลี่ยนแปลงด้านความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว โดยกำหนดเอาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเป็นเกณฑ์การพิจารณาแบ่งเส้นเวลา โดยเทียบกับขอบเขตด้านเนื้อหาจากวัฒนธรรมข้าวแบบดั้งเดิมมาสู่วัฒนธรรมข้าวแบบปัจจุบันหรือใช้ศาสตร์สมัยใหม่เข้ามาช่วยในการทำนา

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

เพื่อให้มีความเข้าใจตรงกันในศัพท์ที่ใช้ ในงานวิจัยนี้จึงขอกำหนดความหมายของศัพท์ที่จะใช้ในงานวิจัย ดังนี้

๑.๔.๑ พิธีกรรม หมายถึง การกระทำที่คนเราสมมุติขึ้นเป็นขั้นตอนมีระเบียบวิธีเพื่อให้เป็นสื่อหรือหนทางที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จในสิ่งที่คาดหวังไว้ ซึ่งทำให้เกิดความสบายใจและมีกำลังใจที่จะดำเนินชีวิตต่อไป

๑.๔.๒ ประเพณี หมายถึง สิ่งที่ยึดถือประพฤติปฏิบัติสืบๆ กันมาจนเป็นแบบแผน ขนบธรรมเนียม หรือจารีตประเพณี ภาษาอีสานเรียกว่า “ฮีด” แปลว่า จารีต เช่น ฮีดสิบสอง หมายถึง สิ่งที่ยึดปฏิบัติภายใน ๑๒ เดือน

๑.๔.๓ วัฒนธรรมข้าว หมายถึง แบบแผนการประเพณีปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิต การแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดในสถานการณ์ต่างๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ เป็นความเข้าใจ ชาบซึ่ง ซึ่งได้เลือกสรรปรับปรุงแก้ไขจนถือเป็นสิ่งเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และได้นำมาใช้เป็นแนวทาง เป็นมาตรการในการแก้ไขปัญหา ตลอดถึงนำพาชีวิตไปสู่เป้าหมายตามต้องการของชาวนา หรือสังคมชาวนา

๑.๔.๔ วิถีชีวิตของชาวพุทธ หมายถึง ทางดำเนินชีวิต การใช้ชีวิตของกลุ่มคนที่นับถือพุทธศาสนา การกระทำที่ทำกันในความเป็นอยู่ประจำวัน

๑.๔.๕ สังคมไทย หมายถึง คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบกฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญร่วมกัน เช่น สังคมชนบท สังคมชาวบ้าน

๑.๕ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ได้กล่าวถึงมงคลการแรกนาขวัญในหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา พิศดาร ๒๙ ปริจเฉท พอสรุปความได้ว่า ในวันวโปมงคลการแรกนาขวัญพระเจ้าสุทโธทนะเสด็จไปทรงแรกนาขวัญ ทรงประทับประดาแล้วมีหมู่อำมาตย์แวดล้อมแล้วเสด็จไปสู่ที่ไถนาทรงไถนาแล้ว และชาวนาทั้งหลายไถนาที่เหลือ ในงานพระราชพิธีนั้นทรงโปรดเกล้าให้เชิญพระกุมารไปในงานพระราชพิธีนั้นด้วย ครั้นเสด็จถึงภูมิสถานที่แรกนาขวัญโปรดให้จัดร่มไม้หว่าซึ่งหนาแน่นด้วยกิ่งใบ อันอยู่ใกล้สถานที่นั้น เป็นที่ประทับของพระกุมารโดยแวดล้อมด้วยม่านอันงามวิจิตร ครั้นถึงเวลาพระเจ้าสุทโธทนะทรงไถแรกนา บรรดาพระพี่เลี้ยงนางสนมที่เฝ้าถวายบำรุงรักษาพระกุมาร พวกกันหลีกออกมาดูพิธีนั้นปล่อยให้พระกุมารประทับ ณ ภายใตร่มไม้หว่าพระองค์เดียว เมื่อพระกุมารประทับอยู่พระองค์เดียวได้ความสงบเป็นสุข ทรงนั่งขัดสมาธิเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน ยังปฐมฌานให้บังเกิด ในเวลานั้นเป็นเวลาบ่าย เงามแห่งต้นไม้ทั้งหลาย ย่อมชายไปตามแสงตะวันทั้งสิ้น แต่เงาไม้หว่านั้นดำรงทรงรูปปรากฏเป็นปริณทลตรงอยู่จุดเวลาตะวันเที่ยงเป็นเหตุอันน่ามหัศจรรย์^๔

๑.๕.๒ กิ่งแก้ว อรรถาการ ได้แสดงความเชื่อ^๕เกี่ยวกับประเพณี ซึ่งสรุปได้แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ความเชื่อเกี่ยวกับประเพณีหรือข้อปฏิบัติเกี่ยวกับศาสนา
๒. ความเชื่อเกี่ยวกับข้อปฏิบัติในลัทธิย่อย ตลอดจนเครื่องรางของขลัง
๓. ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ ในเรื่องการทำลายล้างผลาญ ซึ่งความเชื่อ

ทั้ง ๓ นี้จะอยู่ร่วมกันแบบผสมผสานไม่ได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด

^๔ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร, พระปฐมสมโพธิกถา พิศดาร ๒๙ ปริจเฉท, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๖.

^๕ กิ่งแก้ว อรรถาการ, “วิธีการศึกษาคตินาบ้าน”, วารสารรามคำแหง, ปีที่ ๒, (กรกฎาคม, ๒๕๑๘): ๑๐๘.

๑.๕.๓ วรรณ รัตน์ประเสริฐ และวิชัย เทียนน้อย^๖ ศึกษาประเพณี “การทำขวัญข้าว” สรุปได้ว่าเกิดจากตำนานการกำเนิดข้าว โดยเชื่อว่ามีขวัญ คือ “เจ้าแม่โพสพ” เป็นเทพธิดาประจำข้าวจึงต้องทำพิธีเรียกขวัญ เป็นความเชื่อพื้นบ้านผสมผสานกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงพิธีขวัญใหม่ เนื่องจาก หมอขวัญหายาก และต้องเสียค่าหมอขวัญแพง แทนที่จะทำบ้านใครบ้านมัน ก็จะมาทำรวมกันที่วัด โดยกำหนดเอาเดือนขึ้น ๓ ค่ำ เป็นวันสู่ขวัญ ชาวนาจะนำข้าวเปลือกที่ผลิตได้มาร่วมพิธีคนละ ๑ – ๒ ถ้านำมากองรวมกัน จากนั้นก็ทำพิธีสู่ขวัญ ข้าวตามวิธีการ เสร็จแล้วก็ให้เอาข้าวไปขายเพื่อนำไปบำรุงวัดต่อไปส่วนชาวบ้านก็จะเอาข้าวเปลือกเพียงเล็กน้อยนำกลับไปรวมกับข้าวในยุ้งฉางหรือรวมกับข้าวพันธุ์ที่จะใช้หว่านในฤดูกาลหน้าเพื่อความเป็นสิริมงคล

๑.๕.๔ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา ได้กล่าวถึงเกษตรกรไว้ในหนังสือ วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย สรุปความได้ว่า พิจารณาจากแง่มุมศาสตร์เศรษฐกิจนั้น หมู่บ้านภาคกลางส่วนใหญ่ คือ ส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยา หรือที่ราบกรุงเทพฯ ซึ่งส่วนใหญ่เจ้าของที่ดินมักเป็นของเจ้านายและคนชั้นสูง คนหนึ่งอาจถือครองที่ดินเป็นพันไร่ มีชาวนาบางส่วนที่เป็นเจ้าของที่ดินของตนเองโดยเฉพาะที่ดินริมคลองขุดใหม่ เจ้านายเป็นข้าราชการมักมีโอกาสจับจองก่อนชาวบ้านธรรมดา หมู่บ้านแบบนี้พบได้ในอยุธยา ปทุมธานี อ่างทอง โดยเฉพาะตามเส้นทางน้ำ รวมทั้ง กรุงเทพฯ ธนบุรี นนทบุรีแต่เดิม เป็นต้น ซึ่งเป็นชุมชนที่เจริญที่สุด^๗

๑.๕.๕ เยวณูช เวศร์ภาดา และวันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์ ได้กล่าวถึง พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาของคนไทยโดยสรุปได้ว่า พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนามีความสำคัญต่อชาวนามาก เพราะเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินของชาวนาโดยตรง ชาวนาจึงจัดให้มีพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาต่อเนื่องกันตลอดปี โดยจัดในทุกขั้นตอนของการเพาะปลูก ซึ่งพอจำแนกเป็นขั้นตอน ดังนี้

พิธีกรรมในช่วงก่อนการเพาะปลูก จะจัดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการบวงสรวงบูชาแม่โพสพ สิ่งศักดิ์สิทธิ์และวิญญาณบรรพบุรุษ ให้ช่วยอำนวยความสะดวกในการทำนาและช่วยคุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินของผู้ปฏิบัติพิธีกรรมในช่วงก่อนการเพาะปลูก เช่น พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีขอฝน พิธีแห่นางแมว พิธีบุญบังไฟ เป็นต้น

๑.๕.๖ จารุวรรณ ธรรมวัตร^๘ ได้กล่าวในหนังสือ “คติชาวบ้านอีสาน” พบว่าประเพณี และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาของชาวอีสาน เช่น ประเพณีการลงแขก ในการทำนาแต่ละปีมี

^๖ วรรณ รัตน์ประเสริฐ และวิชัย เทียนน้อย, “การทำขวัญข้าว ในชีวิตคนไทย”, ชุดบรรพบุรุษของเรา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๔๐), หน้า ๒๙ – ๓๙.

^๗ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

^๘ จารุวรรณ ธรรมวัตร, คติชาวบ้านอีสาน, (กรุงเทพมหานคร: อักษรวัฒนา, ๒๕๓๒), หน้า ๒๓ - ๒๖.

ความจำเป็นต้องใช้แรงงานมากถึง ๔ ครั้งด้วยกัน คือ เวลาดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว และเมื่อขนข้าวขึ้นยุ้ง ประเพณีขอฝนของชาวอีสาน มีพิธีแม่เต้านางซ้อง นอกจากเมื่อขับไล่ผีแม่แล้งออกจากหมู่บ้านแล้ว ยังเป็นการทำนายว่าฝนจะตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ นอกจากนั้นยังมีพิธีเต้านางแมว และการทำบุญต่างๆ เช่น บุญคูณลานในเดือนยี่ บุญข้าวสาลีในเดือนสามและการเลี้ยงตาแสดก่อนลงมือทำนา

๑.๕.๗ ปราณี วงษ์เทศ ได้กล่าวถึงความเชื่อว่า ความเชื่อในเรื่องผีสงเทวดา บางครั้งมักจะเรียกว่า Magic ซึ่งคนดั้งเดิมมีความเชื่อเกี่ยวกับในเรื่องนี้มาก ส่วนคนปัจจุบันบางกลุ่มจะเห็นเป็นเรื่องงมงายผิดกับ Religion อันเป็นความเชื่อที่ค่อนข้างจะมีเหตุผลเป็นรูปธรรมมากขึ้น เพราะเกี่ยวข้องกับศีลธรรมจรรยาในการดำเนินชีวิตอันจะมีระดับความเจริญมากกว่าสังคมดั้งเดิม แต่จากการศึกษาเปรียบเทียบของนักมานุษยวิทยาก็ยังไม่สามารถสรุปชี้ชัดลงไปได้ว่าพฤติกรรม ๒ รูปแบบนี้สามารถแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาดได้^๙

๑.๕.๘ ชัยวุฒิ พิชะกุล ได้ให้ความหมายของความเชื่อได้ว่า ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับที่แสดงถึงความศรัทธา การเคารพนับถือและยอมรับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยไม่ต้องการเหตุผลว่าสิ่งที่เชื่อนั้นจะมีหลักฐานหรือไม่ก็ตาม^{๑๐}

๑.๕.๙ วรณ รัตนประเสริฐ และ วิชัย เทียนน้อย^{๑๑} ศึกษาประเพณี “การทำขวัญข้าว” สรุปได้ว่าเกิดจากตำนานการกำเนิดข้าว โดยเชื่อว่ามีขวัญ คือ “แม่โพสพ” เป็นเทพธิดาประจำข้าวจึงต้องทำพิธีเรียกขวัญ เป็นความเชื่อพื้นบ้านผสมกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ผู้เป็นหมอยาหาได้ยากที่สำคัญต้องเสียเงินค่าหมอยาแพง จึงมีการเปลี่ยนแปลงพิธีสู่ขวัญใหม่แทนที่จะทำบ้านใครบ้านมันก็รวมกันมาทำที่วัด โดยกำหนดเอาเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ เป็นวันสู่ขวัญ ชาวนาจะนำข้าวเปลือกมาคนละ ๑-๒ ถัง มากองรวมกัน จากนั้นก็ทำพิธีสู่ขวัญข้าวตามวิธีการเสร็จแล้วก็นำข้าวไปขายเพื่อนำเงินมาบำรุงวัดต่อไป ส่วนชาวบ้านก็จะนำข้าวเปลือกกลับบ้านเล็กน้อยนำไปเก็บไว้ที่ยุ้งนางเพื่อเป็นสิริมงคล

๑.๕.๑๐ บุญกอง อินตา^{๑๒} ได้ศึกษาเรื่อง “ขวัญข้าว” พบว่าพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องแม่โพสพ ซึ่งถือเป็นเทพที่คอยดูแลรักษาพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ ให้อุดมสมบูรณ์ แม่โพสพก็เหมือนมนุษย์ที่ต้องการความเอาใจใส่เหมือนบุคคลทั่วไป มนุษย์ต้องดูแลแม่โพสพเหมือนดูแลตัวเอง ต้องกตัญญู เคารพนับถือ ต้องใช้ความสุภาพอ่อนโยน จะดำนาหรือไถนา

^๙ ปราณี วงษ์เทศ, “การละเล่นและพิธีกรรมในสังคมไทย” วารสารรามคำแหง, (๒๕๓๐): ๒๔๑.

^{๑๐} ชัยวุฒิ พิชะกุล, *คติความเชื่อและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ของวัดเขาค้อ อำเภอกวนขนุน จังหวัดพิจิตร*, (พิจิตร: มปท., ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

^{๑๑} วรณ รัตนประเสริฐ และ วิชัย เทียนน้อย, “การทำขวัญข้าวในชีวิตคนไทย”, *ชุดบรรพบุรุษของเรา*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๐), หน้า ๒๙-๓๙.

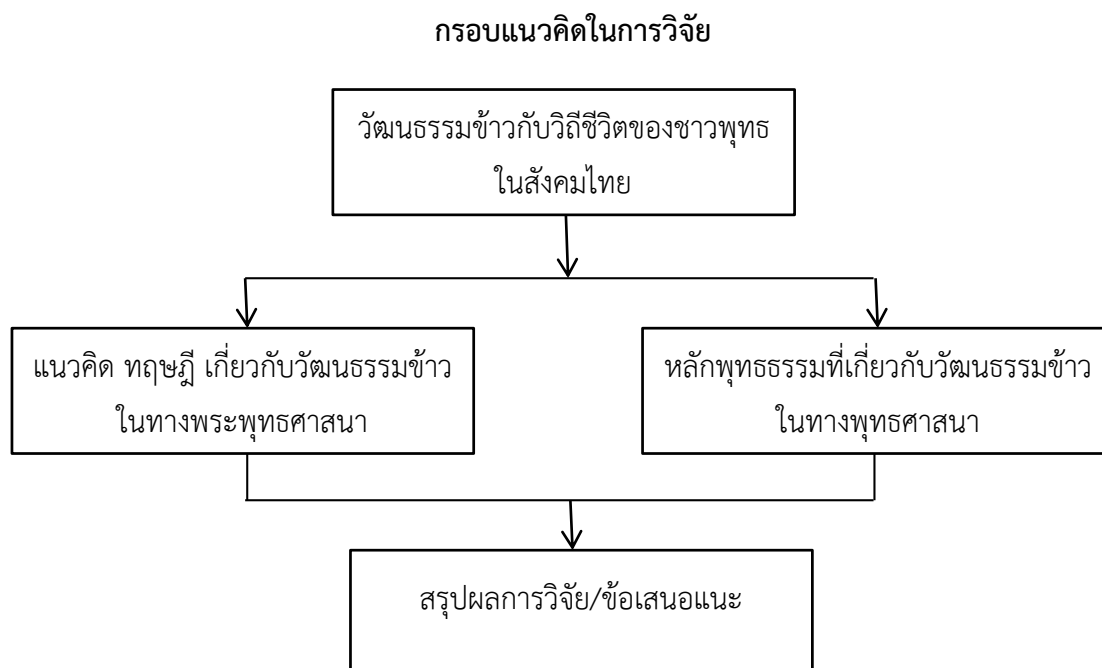
^{๑๒} บุญกอง อินตา, “ขวัญข้าว”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘).

ต้องเชิญแม่โพสพก่อน เมื่อข้าวตั้งท้องก็ต้องเอาอกเอาใจขวัญของข้าว ไม่ให้หนีหายไปไหน โดยมีแม่โพสพเป็นตัวแทน

จากบทพจนานุกรมและงานวิจัยที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวสะท้อนให้เห็นถึง คติความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมของชาวบ้านได้เป็นอย่างดี ส่วนมากพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวจะเป็นพิธีผสมผสานกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อทางพระพุทธศาสนา

๑.๖ กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ จะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและพัฒนาการ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยและกระบวนการจัดการข้าวตามหลักพระพุทธศาสนา และภูมิปัญญาไทย เพื่อเป็นกรอบในการวิจัย จากนั้นจะกำหนดประเด็นศึกษาวิเคราะห์วัฒนธรรมข้าวในฐานะสังคมไทย ดังต่อไปนี้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องศึกษาวัฒนธรรมข้าว : กระบวนการผลิตและการบริโภค ตามวิถีพุทธ เป็น การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) โดยจะรวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary source) จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ตำรา บทความ งานแปล และผลงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีลำดับขั้นตอนของการดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ ขั้นสำรวจและศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑. ศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

๒. ศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ เอกสารสิ่งพิมพ์ต่างๆ เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร เว็บไซต์ในอินเทอร์เน็ต

๑.๗.๒ ขั้นเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยจะเก็บข้อมูลภาคสนามในแหล่งน้ำพื้นที่ศึกษาที่กำหนดด้วยวิธีการสัมภาษณ์ โดยใช้วิธีการบันทึกลงในเครื่องบันทึกเสียงและจดบันทึกตามความเหมาะสม มีการเก็บภาพประกอบ เครื่องมืออุปกรณ์ที่ช่วยในการเก็บรวบรวมข้อมูลในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้แก่

๑) กล้องบันทึกภาพนิ่ง

๒) เทปบันทึกเสียงสนทนา

๓) แบบสัมภาษณ์

๑.๗.๓ ขั้นตอนการจัดการวิเคราะห์ข้อมูล

๑. นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารปฐมภูมิและเอกสารทุติยภูมิต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าว มาประมวลสังเคราะห์ให้ได้สาระสำคัญตามวัตถุประสงค์

๒. นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การจดบันทึกและการบันทึกเสียงถอดความ แล้ววิเคราะห์เพื่อประมวลให้ได้สาระสำคัญที่สอดคล้องตามวัตถุประสงค์

๓. นำบทวิเคราะห์ทั้งหมดมาตรวจสอบความสมบูรณ์และเรียบเรียงประเด็นต่างๆ ที่เสนอไว้ในสารบัญ

๔. เรียบเรียงและจัดลำดับข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการจัดการข้าวตามหลักพระพุทธศาสนา และภูมิปัญญาไทยที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูล

๑.๗.๔ ขั้นนำเสนอผลการศึกษา ผู้วิจัยจะนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าด้วยวิธีแบบพรรณนาวิเคราะห์

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๘.๑ ได้ทราบถึงกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

๑.๘.๒ ได้ทราบถึงหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

๑.๘.๓ ได้ทราบถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทย